

גלגולי אגדת 'המלך המשיח' בסיפור 'המטפחת'¹ לעגנון הופעתה בהרהוריו, בחלומו ובמעשיו של גיבור סיפור המטפחת

יהודית מוסל

סיפורו של עגנון 'המטפחת' הוא סיפור לירי, שיש בו נוסטלגיה לדור האבות ולהרמוניה משפחתית בעיירה יהודית בגולה. עיירה שבה ממלא עולם המקרא, המדרש והאגדה את מציאות חייו של הילד המתבגר. בשורות הבאות נעמוד על השתקפותה של אגדה תלמודית ידועה – אגדת המשיח – בסיפור המטפחת, וכיצד משתלבים בסיפור זה רגשותיו הפרטיים של הילד כלפי אמו ואביו, וכיצד מוצאות תחושותיו הלאומיות אפיק בדמותו של המשיח. תחילה נביא את סיפורה של האגדה.

אגדת המלך המשיח כפי שהיא מסופרת בסנהדרין צ"ח ע"א²

ריב"ל (רבי יהושע בן לוי) מצא את אליהו הנביא, שהיה עומד על פתח מערת הקבורה של רבי שמעון בר יוחאי.
אמר לו לאלהו: האם אבוא (אזכה) לעולם הבא?
אמר לו אליהו: אם ירצה האדון הזה (תקב"ח).
אמר ריב"ל: שניים ראיתי וקול שלושה שמעתי (שאף שכונה היתה שם וכלפיה אמר לו אליהו: "אם ירצה האדון הזה").
אמר לו לאלהו: מתי יבוא המשיח?
אמר לו אליהו: לך שאל אותו עצמו.

1. ש"י עגנון, אלו זאלו, ירושלים ותל אביב תשכ"ח 82–93.
2. האגדה מתורגמת מארמית עם השלמות והסבר בסוגריים. בקטעי התרגום וההסבר נעזרנו במהדורות של הרב שטיינזולץ. דיון באגדה זו ראה י' פרנקל, סיפור האגדה אחדות של תוכן וצורה, הקיבוץ המאוחד 2001, עמ' 284–294. בתוך הפרק העשירי "דמותו של ר' יהושע בן לוי" גרסה שונה למבנה האגדה על מלך המשיח היושב בשער רומי (שונה מש"ס וילנה ומהדורת שטיינזולץ). עיקר תוכנה הוא דאגת ר' יהושע בן לוי לגאולת עם ישראל ולא לגאולתו האישית וזכותו לעולם הבא. כך גם הליכתו לרומי באה כדי ללמוד מדרכי המשיח ולהתענות כמוהו.

שאל ריב"ל את אליהו: והיכן הוא יושב?

אמר לו אליהו: על פתח העיר רומי.

שאל ריב"ל: ומה סימנו? (שאדע שמשית הוא).

ענה לו אליהו: יושב הוא בין עניים סובלי חלאים וכולם מתירים (תחבושות) וקושרים בפעם אחת, אבל הוא מתייר (תחבושת) אחת וקושר אחת, שהיה המשיח אומר — שמא יצטרכו אותי (לגאולה) ואז לא אתעכב (עד שאחבוש את כל פצעיי).

הלך ריב"ל למשית. אמר לו ריב"ל למשיח: שלום עליך רבי ומורי!

אמר לו המשיח: שלום עליך בן לוי.

אמר לו ריב"ל: מתי יבוא אדוני?

אמר לו: היום.

(לאחר זמן) בא ריב"ל אל אליהו. אמר לו אליהו: מה אמר לך?

אמר לו ריב"ל: (המשיח אמר לי) שלום עליך בן לוי.

אמר לו אליהו: (האם) הבטיח לך ולאביך שאתם עתידים להגיע לעולם הבא (שבישרו בשלום נצחי).

אמר לו ריב"ל: (המשיח) שיקר, שאמר היום אני בא ולא בא.

אמר לו אליהו: כך אמר לך (כוונתו הייתה לומר כך) — "היום אם בקולו תשמעו".

(תהילים צח, ז).

לפני דיון במשמעות האגדה ראוי להקדים מבחינה מתודית כמה עובדות החשובות

להבהרת הרקע: בעל האגדה הוא ר' יהושע בן לוי³ דור ראשון של אמוראי א", בעל אגדה ידוע, ומיוחס לו "גילוי אליהו". הוא חי בלוד במחצית הראשונה של המאה השלישית לספירה הנוצרית, במאה הזו התפשטה הנצרות והתבססה בכל רחבי האימפריה הרומית, עד שהפכה לדת הרשמית של האימפריה הרומית.⁴ הרקע התרבותי ורקע התקופה של האגדה חשובים להבנתה. ועל כך עמדו זה מכבר הסטרוקטורליסטים במשנתם.⁵ חשוב עוד לזכור שאגדות חז"ל אינן סיפורים בעלמא, ובין השאר מציע יונה פרנקל⁶ הנחות יסוד במטרות האגדה להביא להכנת האדם את עצמו בהקניית הבנה חדשה. ג. עלילת אגדת חז"ל מתפרשת, לדעתו, ע"י השגחה משמיים ועל פי קנה המידה של שכר ועונש.

הנחות אלה — רקע התקופה ומטרות האגדה — ישמשו אותנו לבחון את אגדת המלך המשיח. התפשטות הנצרות והתבססותה במאה השלישית לספירה כרחבי האימפריה הרומית בתקופתו של ר' יהושע כמו אישרה את ניצחון התיאולוגיה הנוצרית בדבר בוא משיחם ישו,

3. ח' אלבק, מכוא לתלמודים, עמ' 167.

4. נצרות, אנציקלופדיה עברית, כרך כ"ה עמ' 346-347.

5. א' פיאוזה הסטרוקטורליזם, פועלים, 1972. קלוד לוי שטראוס, הספרות 20, 1975, עמ' 8-27.

6. יונה פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, הקיבוץ המאוחד, תשמ"א. הנ"ל, סיפור האגדה, אחדות של תוכן וצורה, קובץ מחקרים הוצאת הקיבוץ המאוחד 2001 עמ' 284-293.

הגואל; הוא אמור לכפר על העולם ולגאול אותו. התיאולוגים הנוצרים מתבססים על קורות חייו של ישו, כפי שהם מספרים אותם, ואלה — ייסוריו וצליבתו — תואמים את הנאמר בנביא (יש' נג) על 'איש מאוכזב, בחבורתו נרפא לנו, כשה לטבח יובל'. ישו, לדבריהם, כסבלו וכמותו מכפר על פשעי האנושות.

כנגד זה באה אגדת ר' יהושע לומר שמשית עדיין לא בא, והגאולה עדיין רחוקה. המשיח יושב בשער רומי בתוך כת עניים חובש ומתיר את פצעיו. גאולתו את עם ישראל מותנית במעשיהם, כמובא בסיפא של האגדה: "היום אם בקולו תשמעו". המבטאת השגחה משמיים ושכר ועונש בצדה. את סבלו של המשיח ניתן להבין כהשתתפות בסבל העם בגלותו בבחינת "עמו אנוכי בצרה" ובלב לבו של מעוז הנצרות, בשער רומי, נובט וכוסס בצער ובייסורים עני, אנונימי, דוחה בפצעיו וחסר אוניס לכאורה, אך מהווה איום מתמשך לאומה הכובשת ולדתה הנוצרית. נוצר מתח ניגודי בין רומי סמל הכוח והחומר לבין המשיח סמל הרוח, החלש לכאורה. מצב טעון חומר נפץ העשוי בכל רגע להביא להיפוך היוצרות. כיוונו של התהליך תלוי במעשיו של עם ישראל.

לצד המוטיב הלאומי שבאגדת מלך המשיח בא לידי ביטוי גם מוטיב עממי, הידוע כ"מוטיב סינדרלה". רוצה לומר, הנשגב מוצג כעלוב. המשיח יכול להימצא גם בבזוי ובשפל ביותר ואינו נבדל מיתר העניים, שהוא שוכן בתוכם, אלא בצורת חבישת הפצעים. פרט טכני המוביל למשמעות, שהמשיח עצמו אינו זה שמשתהה. הוא עושה מצדו הכול שלא תתעכב הגאולה לכשייקרא לכך. אך זוהי "גאולה מתוך הביבים", רק לאחר שיכלו כל הקצים, כשהמשיח, כמו גם ישראל, יגיעו לשפל המדרגה, רק אז ינץ כוכב הגאולה, שבה יתחבל ההווה הפגום ויבוא סדר עולמי חדש.

השתקפות האגדה בסיפור 'המטפחת'

במאמר זה נעסוק להלן בשלושה היבטים העולים מסיפור 'המטפחת':

1. אגדת המשיח כ'הכנת האדם את עצמו' — התקוה והאבסורד
2. לפשר החלום
3. אגדת המשיח — סמל שהתגשם

1. "אגדת המשיח" כהכנת האדם את עצמו — התקוה והאבסורד⁷

אל מול ההיבט הלאומי הבולט באגדת המשיח נוכל להבחין גם בעובדת היסוד של המצב האנושי שהכול בא במכאוב: משיח, אהבה, חיים, יצירה, ואלו הם: חבלי משיח, ייסורי אהבה, חבלי לידה, חבלי יצירה.

אגדת המשיח הינה משל, האגדה מזמנת לזמן אחד את אליהו, ריב"ל והמשיח. קברו של רשב"י והעיר רומי עוברים לפנינו בקפיצת הדרך. הדגש הוא על מצבו הטרגי המתמשך של

7. אלבר קאמי, המיתוס של סייזפוס, התקוה והאבסורד, עמ' 129-141.

המשיח, הסובל מדווים וחוליים על לא עוול בכפו זה אלפי שנים בתוך כת עניים בפתח שערי רומי. אגדת המשיח הינה משל לסבל קיומי מתמשך של העם בגולה, סבל של פרעות אסונות ושראות, סבל שיש בו ייאוש, חוסר אונים, תחושה של החמצת הזדמנויות שעה שעה, רגע רגע. זהו תיאור של המתנה מתמשכת, שסבל, ייאוש ותקווה חוברים ללא הפרד ומתארים את הציפייה לגאולה. מבחינה זו מזכירה "אגדת מלך המשיח" את "משל החוק" של קפקא,⁸ שבו מבלה האיש מן היישוב לפני שער החוק כל חייו, סובל ומקווה להיכנס אל החוק, ואיננו יודע עד למותו, שהכניסה אל החוק תלויה הייתה רק בו, כי השער הזה נועד רק לו.

באופן דומה ניתן להביא את פירוש רש"י בשם אביו (בגירסת ש"ס וילנה) המשיח יושב, לא בשער רומי, אלא ב'פיתחא דקרתא', בפתח שער גן העדן, שהוא מצב תלוי ועומד, בין שמים וארץ, כמו מזכיר במידת מה את מצב "הלימבו" ב"קומדיה האלוהית" לדנטה. הלימבו שהוא שלב מעבר בין גיהנום לגן עדן. ניתוח זה מצדיק לכנות את המצב בכללותו 'התקווה והאכסורד' (בעקבות קאמי), משום שאלו כרוכים כאן ביחד.

ומאגדת המשיח לגיבור סיפור 'המטפחת'.⁹ נציג עתה את הרהורי של גיבור סיפור המטפחת ב"אגדת מלך המשיח" בשוכבו במיטת אביו טרם שנתו (פרק שלישי, עמ' רנז):

כל אותם הימים שהיה אבא עושה בלשקוביץ הייתי ישן במטו. תיכף לאחר קריאת שמע הייתי פושט עצמי ומותח איברי במטה הארוכה ומכסה את עצמי עד למטה מאזני וזוקף את אזני כדרכי. שאם אשמע שופרו של משיח ואקום. חיבה יתירה הייתי מחבב להנות במלך המשיח. פעמים הרבה הרהרתי בלבי ושחקתי שחוק גדול על אותה התמיהה שעתידה להיות בעולם ביום שיתגלה משיח צדקנו. אתמול היה אוסר ומתיר את פצעיו והיום הוא מלך. אתמול היה יושב עם העניים והם לא הרגישו בו ויש שהקילו בכבודו ונהגו בו בזיון, פתאום נזכר הקדוש ברוך הוא שבועה שנשבע לגאול את ישראל ונתן לו רשות שיתגלה בעולם. אחר במקומי היה מתרעם על העניים שלא נהגו כבוד במלך המשיח, אבל אני הגיתי להם חיבה, מאחר שנתאוה המלך המשיח לישב במחיצתם. אחר במקומי מיקל בכבודם של עניים, שהם אוכלים פת קיבר אפילו בשבת ולובשים בגדים מפוחמים, אבל אני מחבב אותם, שיש מהם שזכו לישב במחיצתו של משיח.

בהרהורי הילד, גיבור המעשה, מתגלה חוסר נחת ממצבו הנחות והרוחה של המשיח וכעס על העניים שהמשיח שרוי בתוכם, אך גם נכונות להתרצות, שהרי זכו לישב במחיצתו. ניכרים בהרהורי הילד-הגיבור גם השתאות ופליאה על התמורה הגדולה הפתאומית שתבוא

8. קפקא, סיפורים, שוקן, לפני שער החוק, עמ' 118-119.

9. אלו ואלו, תשל"ח; נדפס לראשונה ב"דבר" — מוסף שבועי, 22 ביולי 1932.

במצבו של המשיח לכשייקרא לגאול. הסיפא של אגדת המשיח בהרהורי הגיבור שונה ממקורה התלמודי. על פי הרהורי הילד, הגאולה איננה תלויה במעשי העם אלא ברצונו הטוב של הקב"ה. "פתאום נזכר שבועה שנשבע לגאול את ישראל וכו'" סיפא דמיונית, ילדית, העשויה, בהיותה מוכנית בסיפור, להתפרש גם כהיתממות אירונית, הנוטלת את עיקר לקחה של אגדת ר' יהושע, שביאת המשיח תלויה במעשי ישראל, והמתפרשת כמונחים של "שכר ועונש" ו"השגחה משמים". בניסוחה זה מטילה גירסת הילד, כביכול, פחות ברמותו של הקב"ה — פתאום, נזכר.

2. לפשר החלום (החלום, פרק רביעי, עמ' רנ"ח)

היו עיני מתעצמות מאליהן, וקודם שנתעצמו הייתי נוטל ארבע כנפות שלי ומונה כמה קשרים יש בציציות, כמה ימים אבא יושב בלשקוביץ. באותה שעה כל מיני אורות ירוקים לבנים שחורים ואדומים וכחולים מתגלגלים היו כנגדי, כאותם שמתגלים להם להולכי דרכים בשדות וביערות ובגיאיות ובנחלים וכל מיני אוצרות מתלחטים ויוקדים בהם ולבי היה משתובב משמחה מכל אותה הטובה שגווה לנו לעתיד לבוא ביום שיתגלה משיח צדקנו במהרה בימינו. עד שלבי שמח בא עוף גדול וניקר באור. פעם אחת נטלתי את ציציותי וקשרתי עצמי בכנפיו ואמרתי, עוף עוף הביאני אצל אבא. פירש העוף את כנפיו וטס עמי והביאני לעיר אחת רומי שמה. נסתכלתי למטה וראיתי כת של עניים יושבים בשערי העיר ועני אחד יושב ביניהם ומתיר ואוסר את פצעיו. כבשתי את עיני ממנו בשביל שלא אביט ביסורים. כיון שכבשתי את עיני ממנו גבה הר גדול מלא קוצים וברקנים וחיות רעות רועות בהר ועופות טמאים פורחים ושקצים ורמשים מרתיעים ובאים. נישבה פתאום רוח גדולה וזרקה אותי על ההר. התחיל ההר מתמוטט ועמדו איברי להתפור. ביקשתי לצעוק ולא צעקתי כי יראתי שאם אפתח פי יבואו עופות טמאים וינקרו בלשוני. בא אבא וצררני בטליתו והביאני על מטתי. פקחתי עיני להסתכל בפניו וראיתי שהאיר היום. מיד ידעתי שקיטם הקדוש ברוך הוא לילה מלילותיו של היריד. נטלתי את ציציותי ועשיתי קשר חדש.

א. פרשנות פסיכואנליטית¹⁰ — פשר החלום כמאבק עם אביו כבר אצל חז"ל¹¹ נמצא, שהחלום מדבר בסמלים, ויש בו מהרהורי העבר הקרוב. פרויד

10. פסיכואנליזה, אנציקלופדיה עברית, כרך כ"ז 962-963.

11. ברכות נ"ז ואילך.

ב"פשר החלומות"¹² רואה בחלום ביטוי לתת-מודע, להידחקות הדחפים המיניים והתוקפניים, ואלה מגולמים בחלום בסמלים. סמלים הניתנים לפרשנות והם תלויי תרבות,¹³ באופן, שזמן חלל ועקרונ הסיבתיות הריאליסטית אובדים.¹⁴

דוד צימרמן¹⁵ בפרשנותו הפסיכואנליטית ל'מטפחת' רואה בערותו של הילד-הנער גיבור 'המטפחת' עדות ל"תסביך אדיפוס",¹⁶ לאהבתו הגדולה של הנער לאמו, וקנאה ותחרות סמויה באביו. קנאה מינית, לשיטתו של פרויד; או קנאה בסמכות האב, לפי פרום.¹⁷ רמותו של האב בעיני הילד בעת ערותו הינה כול יכולה — גיבור, מפרנס, בעל ואב אוהב, שומר מצוות, בעל הסמכות, הגואל, שלחורתו מן היריד מתקשרות מילות גאולה, קורא מחשבות וחלומות "גבוה מעל גבוה". התמודדות עם אב מושלם כזה במציאות הינה בלתי אפשרית. ולכן רק בחלום, בהיותו ישן במיטת אביו, מצב בעל קונטציה פרוידיאנית מינית ברורה, תתאפשר משאלתו להתמודד עמו.

בהיותו במיטת אביו מהרהר הגיבור בימות המשיח: "קודם שנתעצמו (עיניי) הייתי נוטל ארבע כנפות שלי ומונה כמה קשרים יש בציציות. כמה ימים אבא יושב בלשקוביץ".¹⁸ בדיקת מספר הימים נמסרת בלשון דרמטית. רוצה ואינו רוצה בשוכו של אבא. אך כמה ועורג לביאת המשיח. ובהירדמו, והנה מתגלגלים כנגדו אורות צבעוניים כאורות המשיח ולבו שמה, "בא עוף גדול נטלתי ציציותי, קשרתי עצמי בכנפיו ואמרתי: עוף עוף הביאני אצל אבא". משלב הערות יש מעבר לחלום 'ארבע כנפות' והרצון להיות בקרבת אבא, שמשמעותו הפסיכואנליטית היא ברצון להשתוות אל האב ולהתמודד עמו, אף הוא, הבן, סוחר ומפרנס כאביו.

"פירש העוף את כנפיו והביאו לעיר אחת רומי שמה. נסתכלתי למטה וראיתי כת של

12. כתיב ויגמנו פרויד הוצאת דביר 1966 כך ראשון חלק שני — החלום. הרצאות: שביעית — התוכן הגלוי של החלום והמחשבות החבויות בו. (עמ' 72-81); שמינית — חלומות לידים (עמ' 81-88); תשיעית — הצנזורה שבחלום (עמ' 88-97); עשירית — הסמליות שבחלום (עמ' 98-112); אחת עשרה — עבודת החלום (עמ' 113-122); ארבע עשרה — מילוי משאלה (עמ' 143-154).
13. אריד פרום, השפה שנשכחה, אמנות פענוח החלום ירושלים, תרגם וערך: "רוזר, הוצאת רובינשטיין, עמ' 125-165.
14. הרסה טל, על תחביר החלום בעקבות רופא כפריין קפקא. עבודת מוסמך האוניברסיטה העברית.
15. דוד צימרמן, "על שלשה סיפורי ענגון", בתוך: עיונים ל"ב, הסוכנות היהודית, תשכ"ב, עמ' מו-סז.
16. דוד צימרמן אינו מציין בפירוש את פרויד, פרום ו"תסביך אדיפוס". אך דרך פרשנותו קרובה לכך.
17. אריך פרום, (הערה 13) המיתוס של אדיפוס, עמ' 162-191. פרום מתנגד לפרשנותו המינית של פרויד על הרחק המיני של אדיפוס המקנא באביו ומביא להריגתו, וטיעונו הגיוני. ע"פ המיתוס של סופוקלס, אדיפוס הרג את לאיוס כטרם ידע שלאיוס אביו. ונשא את אמו לאישה לאחר פתרון חידת הספינקס ולא בגלל משיכה מינית. עיקר המאבק בין אדיפוס לאביו הוא מאבק על סמכויות (במיתוס — על זכות קדימה במעבר הצר) והעדפת הסמכות המטריארכלית על פני הסמכות הפטריארכלית-ההיררכית.
18. דוד צימרמן, שם, עמ' נה-נו, החלום ותמצית פרשנותו הפסיכואנליטית בליווי הערותי, הסבריי בסוגרים.

עניים יושבים בשערי העיר, ועני אחד יושב ביניהם ומתיר ואוסר את פצעיו". זמן ומקום בחלום מתכווצים, והתרחשויות פלאיות, על מציאותיות, קורות. הוא קושר עצמו בכנפי העוף הפלאי בציציות ומבקש ממנו בקשות, משל היה זה יצור המבין שפת אדם. מבקשו שיביאו ללשקוביץ, לאביו. תחת זאת, מטיסו העוף כהרף עין ממיטתו בגליציה לרומי, לעני המשיח, במקום לאביו. המרה זו, כמו מזהה בין לשקוביץ לרומי, בין אבא לעני המשיח. משמעות הזיהוי אבא — משיח גואל, ניתנת להבנה, כי אף בערותו של הילד, האב נתפס ככול יכול, כגואל. והרהוריו באביו ובמשיח טרם שנתו תרמו לקישור ולזיהוי אסוציאטיבי זה. אך המרתו של האב בדימוי העני, המגואל בפצעים, היושב בתוך כת עניים כמשיח סמוי, אומרת דורשני. הסבר פסיכואנליטי-אדיפלי יכהיר, שרק באמצעות דימוי שלילי של האב, כעני מושפל ונגוע, יעלה בידי הילד-הבן, הרכוב על כנפי העוף והמביט על העני-אביו מלמעלה למטה, להתמודד עם אביו ולחוש בעליונות.

"כבשתי את עיני ממני בשביל שלא אביט בייסורים". אף בחלום זה, כבחלומות רבים חל משבר קומוניקציה בין "האני" הילד לבין "הזולת" האב. אך משבר זה חמור לאין שיעור ממשבר שבין "אני" ל"זולת" זר.

"כיוון שכבשתי עיני ממנו גבה הר גדול התחיל ההר מתמוטט ועמדו איברי להתפורר". עונשו של הילד, הנער, הוא חוסר אונים מוחלט בפני תופעות על טבעיות, פתאומיות, הרסניות המאיימות לחסלו. צימרמן רואה "בהר" כמו "כרכיבה על העוף", סמלים המביעים התנשאות הבן על אביו. וב"קוצים, העופות הטמאים, שקצים ורמשים וחיות רעות", סמלים ליחסו השלילי של הבן לאביו, המסכנים את חיי הילד ושלמותו. זהו לדעת צימרמן, "המצפון", "הצנזורה" המודע, המגיב בחלום בעונש על מעשי הבן ומחשבותיו. "בא אבא וצררני בטליתו והביאני אל מיטתי". שוב בא האב הגואל ומציל אותו, והיחס החיובי של הילד אל אביו גובר על השלילי, אך מאבקו של הנער לא בא אל קצו.

ב. פשר החלום כהתמודדות וביקורת עם המיתוס המשיחי הנוצרי. ע"פ המיתוס הנוצרי נולד משיחם "לידת בתולים", ללא אב בשר ודם, והפך למשיח הסובל המענה והגואל. כאילו גילם "המיתוס הנוצרי" הנעוץ בחוסר אב את "תסביך אדיפוס" שבו נהרג האב. גיבור 'המטפחת', המבקש מהעוף שיביאו לאביו, מתקשה לקבל את תפיסת העני המשיח, המנותק מהאב. ועל כן מביט בהתנשאות על המשיח העני, וכובש עיניו ממנו. עונשו הקשה של הנער מזכיר נבואות אפוקליפטיות על "מוראות יום הדין", אימי הנצרות השולחת עברה וזעם ב"כופריה". בסופו של החלום, סוף שהוא happy end שלו, בא אביו, עצמו ובשרו, ומצילו. צורך אותו בטליתו ומביאו אל מיטתו. סיום המבטא בחלום את ניצחונתו של האמונה היהודית ואמיתותה.

ג. החלום כמבטא משבר רוחני דן מירון¹⁹ רואה בחלומה המסויט של גיבור 'המטפחת' — "גבה הר גדול, קוצים וברקנים",

19. דן מירון, הנופא המדומה, הקיבוץ המאוחד, עמ' 194-198.

"חיות רעות", "חישוב ההר להתמוטט" — מחוז של תופת. כטיורפו של הירשל ב'סיפור פשוט', כמו התופת הסיוטית האפלולית המתרחשת ביום-יום של 'ספר המעשים', בו מאבדים הזמן והחלל את ממשותם. כמו התופת של יצחק קומר, הנשך ע"י כלב משוגע המביאו למותו המחריד, בגירסה העוברית של "תמול שלשום". כמו התופת ותחושת האשמה של הסופר, בעולם המתפורר של 'אורח נטה ללון'. לדעת מירון, ביטויי התופת שביצירות אלו, שכתב עגנון בשנות ה-40 לחייו, משקפים מסע חיפושיים רוחני הכרוך בתופת של מכאוב, בלבול, מבוכה, כישלון, ייאוש. זהו משבר אמונה של עגנון עצמו. למרות שעגנון שמר אותה עת מצוות, הרי רוחו הייתה חופשייה ומלאה ספקות, דרך שבסופה אפשרה את התחדשות עולמו הנפשי ואת יצירתו. לדעת מירון, התופת הזו משקפת את "משבר אמצע החיים" של עגנון. בדומה לדנטה שכתב את ה"תופת" "בקומדיה האלוהית" בהיותו אף הוא באמצע חייו, בן 35 לערך. משבר אמונה, מבוכה, בלבול, ייאוש יתנו אותותיהם גם בהמשך התווית עלילת סיפור "המטפחת".

3. אגדת המשיח — סמל שהתגשם? ²⁰
אגדת המשיח נתפסת כסמל. להלן נבחן שני אירועים בסיפורים כמבטאים סמלים — סמלים העומדים במבחן של התגשמותם במציאות.

א. מתן המטפחת לעני
מתן המטפחת יכול להתפרש בדרכים שונות: כחוויה מיסטית, כמעשה חסד, כמאורע פסיכואנליטי.

מתן המטפחת כחוויה מיסטית — את המטפחת, סמל האהבה בין האב לאם, ²¹ קושרת האם על צוואר הבן ביום ה"בר מצווה" שלו, אותו יום הניח תפילין לראשונה. מפליא, שאותו יום הולך גיבור הסיפור לבית המדרש בגפו, ללא אביו. בחזרתו, בצוהרי היום פוגש בשוק את עני העיירה, המנודה, הנרדף, המגואל בפצעים, כשהוא יושב על קופה של אבנים מתיר ואוסר את פצעיו ובגדיו קרועים ומקורעים. מראה העני הזה מעורר בגיבור חוויה אקסטטית, בעלת ביטויים גופניים והתרגשות עצומה — "עמד בו לבי... ארוכבותי מרתחות... עיני מתעממות... נתבלבל עלי עולמי... לבי מקשקש... ושתי אזני מתלהטות". להתרגשות מוקצנת זו מתלווה הארה והדרכה. "ונתפקחו שתי עיני נעמדתי כאדם שרואה

20. אלשטיין יואב, עיגולים ויושר, על הצורה המחזורית בסיפור. סיפורי עגנון פרקים ב-ה. "המטפחת", עמ' 38-39, באגדת המשיח כסמל שהתגשם מונה אלשטיין ארבעה שלבים: 1. הרהורים באגדת המשיח ברומי 2. החלום של המשיח ברומי 3. העני בעיירה 4. שיבת הנער לביתו ותגובת האם השלמה.
21. "המטפחת" כסמל אהבה בין האב לאם מעוררת את קנאתו של הילד: (עמ' רסב-רסג) "פירשה אמה את המטפחת והחליקתה באצבעותיה והציצה על אבא. אף הוא הציץ כנגדה ושקרו". ועיניה הגדילו הרבה והן מאירות כנגד אבא שמהלך ומשורר אשת חיל".

בהקיץ מה שהראוהו בחלום". התרגשותו מביעה חוויה פנימית אינטנסיבית של מציאות דתית עליונה, של הארה מיסטית. ²² העני בשוק הוא הוא העני המשיח שבחלום. הגיבור בלבד מתייחד עמו ועם הקב"ה היושב בשמים, מביט לארץ ומבדיק בזווית על פצעיו של העני. שכן, חוץ משלושתם — הילד, המשיח והקב"ה — "שום בריה לא היתה בחוץ", אל נשכח, מדובר בצוהרי יום בשוקה של עיר, זהו ייחוד מיסטי, שרק הוא עד ושותף לו. באותה מתיקות והתפעלות פושט הגיבור את המטפחת ונותן אותה לעני. בכך, מתקן תיקון מיסטי את שעיווה בחלום, בכובשו את עיני מייסורי העני המשיח.

מתן המטפחת כמעשה חסד — ביום הבר מצווה, יום שהגיע למצוות קיים מצוות "ואהבת לרעך כמוך" וכמעשה מצפוני של אהבת הזולת והשתתפות בכאבו ובסבלו. בעוד בני העיירה דוחים את העני ופוגעים בו (פרק אחר עשר), נותן הילד את המטפחת לעני. מתן המטפחת כביטוי ל"תסביך אדיפוס" ²³ — זו נתינה הגורמת לאיבוד, באופן פסיכואנליטי-אדיפלי. ²⁴ הגיבור מאבד (נותן) את המטפחת, שאיננה שלו, שהיא סמל האהבה בין אביו לאימו, כמו בטלה המטפחת, בטלה האהבה, כאילו לא ניתנה לאמו מעולם. ועדיין לא מיצינו את המשמעויות למתן המטפחת. משמעויות נוספות לפשר מתן המטפחת נמצא אצל דוד מלץ ²⁵ דב סדן ²⁶ משולם טוכנר ²⁷ ואחרים, הרואים בסיפור 'המטפחת' תיאור נוסטלגי של עולם יהודי, הרמוני, אידילי שאיננו עוד.

ב. "השיבה למציאות" ו"השיבה הביתה" (פרקים יב-יג)
ההזיה בהקיץ, המתלהמת, האקסטטית, המקשרת בין העני בשוק לבין העני-המשיח בחלום, מסתיימת בקול ענות חלושה, באנטי-קליימקס. "שום בריה לא הייתה בשוק אלא קופה של אבנים היתה מונחת והחמה ורחה מתוך האבנים. עמדתי ולא חשבתי כלום. אחר כך נטלתי את רגלי והלכתי לביתי" (רסו).

ואפשר שכל סיפור ההזיה של העני המשיח, הוא תירוץ אפולוגטי שיש בו כדי לתרץ ולהתנצל על מתן המטפחת. ניתן לראות, בתיאור "השיבה למציאות" מההזיה הקססטית, ביקורת סטירית של עגנון על ההתלהמות המשיחית והעיסוק האובססיבי בדמות המשיח

22. על הגדרת החוויה המיסטית, ר' מיסטיקה, האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ד, עמ' 341-347.
23. אבדה המטפחת או ניתנה? אין על כך תשובה. עד לפרק יב משתמש עגנון בלשון אבדה. עמ' רנט "ואפילו לאחר שנאבדה לא נאבדה מלבי" עמ' רסד "נחתם דינה של המטפחת שתאבד על ידי" ואילו בפרק יב ויג משתמש בלשון נתינה עמ' רסו: "נתתי לו לעני" עמ' רסז "נתתיה לעני". אך בקונטקסט שאביו נמצא בו יש לפקפק אם אכן ניתנה או אבדה.
24. דוד צימרמן, שם, עמ' סה.
25. מלץ דוד, תחושת היעדר ביצירתו של עגנון, מאזניים ג-1, 1956, עמ' 46-56. "בהעברת המטפחת יש משום העברת היש האלוהי והטהור השלם של התורה והבית היהודי הטהור אל העולם המתפתל ביסוריו ובפצעיו".
26. סדן דב, על ש"י עגנון, מסה ומחקר: הקיבוץ המאוחד, עמ' 65 ואילך.
27. טוכנר משולם, פשר עגנון, עמ' 255-264. הוויית הילדות ההרמונית והתחלות המיתוס היהודית למדני בקרבה.

ובביאת המשיח שבכל דור, המסתיימים כחזיון תעתועים, אקסטוזות שוא. שהרי העני המשיח המפוקפק, שספק היה, ספק לא היה בשוק, איננו מביא את הגאולה המקווה. לכל היותר, הוא מביא "גאולה לשעה" לגיבור הסיפור. שכן, בשובו הביתה לאמו היא מביטה בו באהבה ובחיבה²⁸ כמו שהביטה אל האב "כבאותה שבת שכרכה אמא עליה השלום את מטפחתה על ראשה בראשונה" (רסו). על פי הגישה הפסיכואנליטית אדיפלית, הצליח הגיבור לתפוס את מקומו של האב בלבה של האם, אך רגשות האשם ונקיפות המצפון על ה"אב הנעלם", שהועבר מתפקידו כאב וכבעל, מעיבים על אושרו של הבן. "שנים, שלשה²⁹ בני אדם עברו שם ודרך הילוכם צמצמו את פסיעותיהם ואחד מהם קינח את מצחו והוציא אנחה עמומה מפיו. דומני שעדיין אותה אנחה תלויה שם". מיהו אותו אחד, נעלם, שנאנח? האם זהו האב הנאנח על מה שעולל לו בנו. ואולי הגיבור הוא הנאנח על העוול שגרם לאביו. בין לבין, "דומני שאותה אנחה עדיין תלויה שם".

לסיכום, המעשה האנושי מקבל בסיפור ביטויים שונים. בסמל של מתן המטפחת פוגשים בתופעה רבת חשיבות. הפעולה האנושית נמדדת ברכ משמעותה, אף שלעתים מניעה סותרים ומנוגדים. שום פירוש איננו פירוש בלעדי, וכל פירוש הינו יחסי בנוסח הפוסט-מודרניסטי, אין הסבר מוחלט או מניע אחד חד משמעי. ובסמל של 'השיבה למציאות' יש מסר המשדר מצב של חוסר נחת, עוול ואשמה של המעשה האנושי.

28. דמות האם המצטיירת בסיפור היא דמות "מרונה" יותר מאשר "אירישע מאמע" מבטי האהבה והחמלה מזכירים תמונות האם והבן של ציירי רנסנס רפאל מיכאל אנג'לו, בוטצ'לי ועוד. אף האוירים המקיפים את האם יש בהם קדושה שלא מעלמא הדין. רסב: "קשרי מטפחתה מרתחים, מפני שמלאכי השבת מגנפים בכנפיהם ועושים רוח". רסו: משונה היה חלל אויר זה, החמה היתה פרושה עליו לא מלהטת אלא מחממת ומנוחה שלמה היתה שם.

29. בנוסח התלמודי של אגדת המשיח סנהדרין צ"ח "שנים ראיתי וקול שלושה שמעתי".